

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОСТІ ПЕДАГОГА В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Микола ДУБІНКА (Кіровоград)

У статті розглядається проблема творчості педагога, розкриваються її характерні особливості у світлі ідей гуманістичної педагогіки видатного Вчителя В.О. Сухомлинського.

Ключові слова: творчість, творчий педагог, характерні особливості творчості, гуманістична педагогіка, В.О. Сухомлинський, Павлівська середня школа.

В статье рассматривается проблема творчества педагога, раскрываются ее характерные особенности в контексте идей гуманистической педагогики выдающегося Учителя В.А. Сухомлинского.

Ключевые слова: творчество, творческий педагог, характерные особенности творчества, гуманистическая педагогика, В.А. Сухомлинский, Павлышская средняя школа.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку шкільної освіти серед різноманітної кількості важливих педагогічних проблем, що потребують негайного розв'язання є проблема творчості у діяльності педагога, адже від цього багато в чому залежить власне продуктивність освітнього процесу. Значний інтерес для сучасної педагогіки як у теоретичному, так і в практичному планах, мають праці, ідеї В.О. Сухомлинського, де знаходимо глибоку психологічну інтерпретацію сутності педагогічних явищ, закономірностей, глобальних педагогічних проблем, де однією і є проблема творчості педагога.

Дослідження ряду науковців підтверджують незаперечність твердження, що педагогічна

творчість починається з глибокого розуміння вчителем сутності власних педагогічних дій в умовах цілісної системи роботи. Не випадково, В.О. Сухомлинський стверджував, що кожен учитель має бути креативним щодо здійснення ідей. Адже роль учителя в суспільстві надзвичайно вагома, бо саме він, як писав учений, «вирощує, виховує, виряджає в життя», несе «в народ світло знань, науки».

Об'єктивна необхідність педагогічної творчості зумовлена як складністю й різноманітністю поставлених завдань, так і тим, що вчителі, які досягли рівня творчої індивідуальності, здатні значно ефективніше формувати особистість своїх учнів.

Звідси метою статті є показати важливість проблеми творчості педагога, вико-ристовуючи безцінний досвід В.О. Сухомлинського.

Аналіз актуальних досліджень. Значна когорта науковців зверталися й звертаються до вивчення педагогічних поглядів та діяльності В.О. Сухомлинського. Так, проблемі підготовки вчителя, були присвячені дисертаційні дослідження С. Білецької, А. Луцюка, К. Юр'євої та інших; аналіз підходів В.О. Сухомлинського щодо різних аспектів вивчення індивідуальності вчителя представлено в роботах таких учених, як М. Антонєць, Л. Березівська, М. Богуславський, Л. Бондар, С. Геруль, М. Кодак, В. Лозова, Н. Ничкало, І. Прокопенко, О. Сараєва та інших.

Проблемі творчості педагога присвячені праці видатних науковців, зокрема І. Зязюна, В. Паламарчук, О. Пехоти, М. Поташніка, О. Савченко, О. Сухомлинської, С. Сисоєвої та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи проблему творчості педагога спочатку варто зазначити, що упродовж усього свого життя В.О. Сухомлинський досліджував феномен «творча праця», «творче горіння», «творча радість життя». Творчість Василь Олександрович називає могутнім стимулом і вершиною духовного життя людини, показником найвищого ступеня розвитку її інтелекту, почуттів, волі. «Творчістю, – зазначає вчений, – є діяльність, в яку людина вкладає немовби частинку своєї душі, і чим більше вона вкладає, тим багатшою стає її душа. Процес творчості характерний тим, що творець самою працею своєю і її наслідками справляє величезний вплив на тих, хто поряд з ним» [5, с. 507].

З погляду сучасного бачення і розв'язання проблеми можна стверджувати, що переважна більшість дослідників дотримуються такого трактування, що творча особистість – це індивід, який володіє високим рівнем знань, має потяг до нового, оригінального. Для творчої особистості творча діяльність є життєвою потребою, а творчий стиль поведінки – найбільш характерний. Найважливішою ознакою творчої особистості вважають наявність творчих здібностей, які розглядаються як індивідуально-психологічні здібності людини, що відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного навчання [2, с. 113].

Проблему творчості, як зазначає активний дослідник спадщини видатного Вчителя М.Я. Антонєць, Василь Олександрович називав однією з незайманих ділянок педагогічної теорії й освітньо-виховної практики, вважаючи, що для її освоєння необхідно створити книгу про педагогічний аспект творчості [1, с. 166]. На думку В.О. Сухомлинського, у педагогічному розумінні творчість не є таким самим творенням

духовно-матеріальних цінностей, як у поезії, живописі, музиці тощо. «Педагогічна творчість, – підкреслював учений, – це бачення людиною свого внутрішнього світу, передусім свого розуму, свого напруження інтелектуальних сил, свого розуміння й творення краси в наслідках своєї праці, своїх зусиль» [5, с. 481]. Не випадково педагогічна творчість розкривається через бачення людиною свого внутрішнього світу, передусім свого розуму, свого напруження інтелектуальних сил, свого розуміння й творення краси в результатах своєї праці, своїх зусиль.

Водночас Василь Олександрович підкреслює, що не будь-яку працю можна назвати творчістю. «Творчістю вона стає тоді, – роз'яснює вчений, – коли людина в найтонших і найнепомітніших рисочках процесу праці та її наслідків помічає те своє, особливе, що відрізняє її діяння, її творення від діяння й творення інших людей» [5, с. 481].

Саме тому формування творчої особистості В.О. Сухомлинський ставив як першочергове завдання школи і як досить складну та важливу педагогічну проблему. Творчість особистості він вбачав як вершину духовного життя людини, як показник найвищого ступеня розвитку її інтелектуальних здібностей, почуттів, вольових якостей. Елементи творчості потрібні в усіх сферах життєдіяльності людини, а в педагогічній – перш за все.

У цьому контексті незаперечним є факт, що ми, педагоги, організовуючи і здійснюючи власну професійну діяльність, маємо справу з людиною, де «об'єктом нашої праці – є жива душа» [6, с. 217]. При цьому творчість – це «діяльність, в якій розкривається духовний світ особистості, своєрідний магніт, що притягує людину до людини» [5, с. 481].

При цьому варто нагадати цінну думку В.О. Сухомлинського про те, що «учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в духовний світ людини, яке ніколи не припиняється» [10, с. 421]. А оскільки спрямованість педагогічної діяльності сконцентрована на особистості школяра, то оптимізм та віра в дитину – «невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя й вихованця» [10, с. 431].

Звідси, ніколи не застаріє істина про те, що вчитель має справу з живою душею і на його совісті «найцінніше, найскладніше, найдорожче», що є в житті та світі, – особистість, що «вихователь творить найбільше багатство суспільства – людину» [10, с. 430]. «Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її здоров'я, розум, характер,

воля, громадське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя» – стверджував Василь Олександрович [10, с. 420]. Проводжаючи люблячим поглядом свою дитину до школи, мати вірить у те, що вчитель знає щось таке, чого не знає вона, мати. І педагог повинен знати те, що знає далеко не кожна мати, якщо він справжній учитель. Він повинен знати людину» [6, с. 217].

Отже, центром діяльності педагога, його спрямованості є людина, її духовне багатство. Тому, щоб її виплекати в душі любові, не втратити її неповторність, відкрити в кожній дитині всі її задатки, сили учитель має досконало знати кожну особистість. Без всебічного вивчення дитини вихователь не зможе успішно розвивати душу, розум, тіло дитини, не викличе в її серці радість творення, радість пізнання. Робота над цим має розпочатися з проникнення вчителя в духовний світ дитини, почати вивчення її мислення, почуттів, характеру, волі, адже ці якості особистості потрібно враховувати при організації навчально-пізнавальної діяльності. В.О. Сухомлинський вважав: однією з причин, через яку не завжди вдається зробити навчання для учнів натхненною, захоплюючою працею, є те, що вчитель мало знає духовний світ кожної дитини до її вступу до школи, а життя у її стінах, яке обмежується навчанням, регламентується дзвінками, «ніби нівелює малюків, підганяє під одну мірку, не дає змоги розкритися багатству індивідуального світу» [9, с. 18]. Тому вчений зазначає, що успішно навчати – це «насамперед знати дитину, а щоб знати, треба постійно бачити, вивчати» [6, с. 204]. Це ще раз підтверджує важливість творчого підходу педагога по ставленню до свого вихованця.

У статті «Обережно: дитина!» В.О. Сухомлинський також підкреслює: «Школа – це місце, де розвиваються найскладніші, які тільки можуть бути в світі, людські відносини. Складні тому, що відбувається велике і важке, радісне і болісне творення людини. Педагогічна мудрість у тому й полягає, щоб бачити свого вихованця очима творця» [7, с. 426].

У цілому, В.О. Сухомлинський підкреслює, що «педагогічний, виховний аспект творчості, на жаль, майже зовсім не займана цілина теорії і найслабша ділянка практики. Без творчості немислиме пізнання людиною своїх сил, здібностей, нахилів; неможливе утвердження поваги до себе, чутливе ставлення особистості до морального впливу колективу. Без творчого життя особистість не може бути вихованою, без творчості немислимі духовні – інтелектуальні, емоційні, естетичні – взаємини між особистостями в колективі. Ступінь творчості – це не сума знань, а особлива спрямованість

інтелекту, особливий взаємозв'язок між інтелектуальним життям особистості й виявленням її сил в активній діяльності» [5, с. 480].

Мабуть саме тому одну з бесід у книзі «Розмова з молодим директором школи» В.О. Сухомлинський назвав «Основні проблеми творчої праці педагога». У ній Василь Олександрович розглядає актуальні аспекти ефективної організації та здійснення навчально-виховного процесу у Павлівській середній школі, де одним із важливих є керівництво індивідуальною творчою працею вчителя і педагогічного колективу.

Не випадково в одній із ста порад учителеві видатний педагог виводить таку формулу творчого педагога: учитель творить людину... і цей процес тривалий. Адже ткач вже через годину бачить плоди своїх турбот. Сталевар через деякий час радіє вогненному потоку металу, викликаного його зусиллям. Орач через декілька місяців милується колосками від зерен, кинутих його рукою. Вчителю ж треба працювати роки й роки, щоб побачити своє творіння. А буває результати своєї праці він бачить через десятиріччя... Учитель зобов'язаний працювати тільки правильно... Праця педагога – це насамперед напружена праця серця, а також ... це й творчість розуму. Він стверджував, що вчителю треба мати величезний талант любові до людини і безмежну любов до своєї праці і насамперед до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливості почуттів – а без цих якостей праця педагога перетворюється на муку смертельну. Не випадково центром його педагогічної системи є ідея гуманістичної спрямованості особистості вчителя і педагогічної діяльності в цілому.

Ще однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці – дитина – повсякчас змінюється, завжди нова, сьогодні не та, що вчора. Праця вчителя – «формування людини, і це покладає на нього особливу відповідальність, яку ні з чим не зіставиш» [10, с. 421]. Саме тому, на думку Василя Олександровича, вчитель повинен «добре знати здоров'я дитини, знати індивідуальні риси її мислення, знати сильні і слабкі сторони її розумового розвитку» [6, с. 217]. На базі цих знань і умінь, а також завдяки високому рівню сформованості майстерності, використанню життєво-педагогічної мудрості здійснюється вплив на життєве становлення, здоров'я, розум, характер, волю, громадське та інтелектуальне обличчя школяра, його роль та місце в суспільстві, його щастя. Педагог покликаний бути творцем особистості, бо об'єкт його праці – найтонші сфери духовного життя людини – почуття, самосвідомість, розум, воля і

переконання. А як відомо, творити може тільки людина творча. При цьому Василь Олександрович слушно зауважував: «Умовою створення атмосфери творчої праці є особистий приклад педагога» [4, с. 90].

В.О. Сухомлинський мудро формує педагогічне кредо кожного вчителя, якому слід добре усвідомити, що далеко не кожний учень стане вченим, письменником, артистом, далеко не кожному судилося зробити якийсь надзвичайний винахід, але майстром своєї справи повинна стати кожна людина. При цьому стверджує педагог, що найголовніше завдання вихователя – дати кожній людині велике особисте щастя – щастя творчої праці, повноту духовного життя. При цьому найважливішим завданням творчого вчителя Василь Олександрович вважає «розпізнати, виявити, розкрити, виростити, виплекати в кожного учня його неповторно індивідуальний талант...» [4, с. 96], тобто розвинути неповторну, унікальну по-своєму, людську індивідуальність, піднести особистість на високий рівень розвитку людської гідності.

У цьому контексті однією з визначальних характеристик творчості педагога, як стверджує В.О. Сухомлинський, є навчити дітей учитися, встановити раціональний взаємозв'язок між обсягом теоретичних знань, що ними оволодівають учні, і практичними вміннями та навичками. Вчений-педагог наголошував, що головне – це сформувати вміння дитини вчитися, стимулювати прагнення оволодівати новими знаннями. Це вміння Василь Олександрович порівнював з найтоншим інструментом, в якого п'ять різців: вміння спостерігати, мислити і виражати свої думки, читати й писати, самостійно працювати. Всіма цими вміннями дитина повинна оволодіти у початковій школі. А своєчасно і міцно сформовані, вони є саме тим інструментом, який породжує гідність мислителя-трудівника. При цьому В.О. Сухомлинський говорив: «Навчити дитину вчитися, дати їй вміння, з допомогою яких вона буде самостійно підніматися із сходинки на сходинку довгого шляху пізнання, – це одне із найскладніших завдань учителя. Саме у його здійсненні – ключ до тої педагогічної мудрості, оволодіння якою робить нашу працю творчою» [3, арк. 29].

Василь Олександрович стверджує: «Педагогічна праця лише тоді стає творчим процесом, а вчитель лише тоді стає активною силою, яка впливає на особистість виховання, коли він, учитель, не фіксує все, що відбувається, а сам активно впливає на педагогічне явище, створює його. Це і є ще однією особливістю творчості педагога. Якраз у тому, що вчитель, спостерігаючи, вивчаючи, аналізуючи факти,

творить педагогічне явище, і полягає найважливіший елемент творчого дослідження – передбачення. Без вивчення фактів нема передбачення, нема творчості, нема багатого, повноцінного духовного життя, нема інтересу до педагогічної роботи» [8]. В.О. Сухомлинський вважав, що «перетворення наукових істин у живий досвід творчої праці – це найскладніша сфера дотикання науки до практики. Зроблене відкриття, коли воно оживає в людських взаємовідносинах, у живому пориві думок і емоцій, постає перед учителем як складне завдання, розв'язати яке можна багатьма способами, і у виборі способу, у втіленні теоретичних істин у живі людські думки й емоції саме і полягає творча праця вчителя [8, с. 402].

Отже, важливою умовою творчого ставлення до роботи і джерелом цікавості, натхнення вчений називає вміння вчителя побачити нові сторони, риси, нові деталі у звичайному, повсякденному. «Якщо вчитель не навчився аналізувати факти і створювати педагогічні явища, то справи, що повторюються рік у рік, здаються йому нудними, одноманітними, він втрачає інтерес до власної роботи. А якщо нема інтересу в учителя, то й для дітей навчання стає нудним. Суть педагогічного досвіду в тому й полягає, що перед учителем кожного року відкривається щось нове, і в прагненні досягнути нове розкриваються його творчі сили» [8, с. 473].

Водночас, на думку директора Павлівської середньої школи, «людська особистість неповторна», тому завдання вчителя «полягає насамперед у розкритті цієї неповторності, самобутності, творчої індивідуальності». Він підкреслював, що «здійснювати це завдання – означає вести кожного вихованця тією доріжкою, на якій з найбільшою яскравістю може розкриватися сила його розуму і вмінь, майстерність і творчість». Далі він вказував: «Скільки учнів – стільки й доріжок. Саме в цьому й полягають труднощі і разом з тим благородство роботи вихователя – інженера людських душ» [4, с. 92]. А знаходження необхідного «ключика» до розуму і серця школяра і є однією з характеристик творчості педагога.

Підтвердженням цьому є стаття «Людина неповторна», де В.О. Сухомлинський наголошує, що вчитель має розкрити індивідуальність кожного школяра. При цьому «індивідуальні задатки, таланти, обдарування відзначаються великою різноманітністю, неповторністю поєднань, яскравістю особистих рис. Але загальною особливістю таланту є творча праця – вміння створити щось нове, втілити свою думку, свій задум у справу своїх рук», – стверджує вчений [4, с. 88]. Отже, вчитель покликаний

побачити в кожному учневі його людську неповторність, ту живинку, золоту жилку, з яких починається його неповторний талант і які створюють його індивідуальне обличчя. Вважаючи, що навчання і виховання людини полягають насамперед у розкритті цієї неповторності, самобутності, творчої індивідуальності, Василь Олександрович підкреслює: «Відкрити в кожній людині творця, поставити її на шлях самобутно-творчої, інтелектуально-повнокровної праці – це завдання стає нині першочерговим у практичній роботі школи ... Вірте в талант і творчі сили кожного вихованця. Людина – неповторна!» [4, с. 96].

Слушним є нагадати позицію В.О. Сухомлинського, що всі діти без винятку талановиті. А завдання педагога «розпізнати, виявити, розкрити, виростити, виплекати в кожного учня його неповторно індивідуальний талант». Учителю має бути не лише «інженером людських душ», а й «майстром-ювеліром». Це сприятиме моральному й соціальному прогресу суспільства й водночас індивідуальному щастю дитини. Професія педагога надзвичайно відповідальна, бо в його руках, як писав Василь Олександрович, доля десятків, сотень людських життів. На його думку, кожна людина є неповторною, тому потрібно вірити в її талант.

Отже, вчительська праця неможлива без віри в людину, де остання, то «величезна моральна сила, що втілює в собі саму суть відносин в нашому суспільстві». При цьому В.О. Сухомлинський стверджував, що справжнім педагогом може вважати себе той, хто в кожному своєму вихованцеві бачить людину в майбутньому. Він повинен бути насамперед вихователем, запалити «вогники, що кличуть до знання, до творчої праці». Цікавим є його роз'яснення розуміння творчості учня: «Може, маленька дитина повторює те, що було вже зроблено, створено іншими людьми, але якщо це діяння – плід її власних розумових зусиль, – вона творець; її розумова діяльність – творчість» [5, с. 481]. Для цього передбачений навчальними програмами і відомий для науки зміст освіти учні мають відкрити для себе ніби заново, а вчителю необхідно наблизити цей процес до наукового першовідкриття. За такої умови «у кожній дитині розкриються її природні задатки, засяє її розум». У цьому педагог-практик вбачав мету школи в цілому та вчителя зокрема. Саме прояв віри у спроможність школяра є ще однією характеристикою творчості педагога.

Наступною характерною особливістю у творчості вчителя є використання елементів дослідницької роботи. При цьому В.О. Сухомлинський зауважує, що за самою своєю логікою, філософською основою, творчим характером педагогічна праця неможлива без дослідження. Чому? Насамперед тому, що кожна

дитина – це своєрідний і неповторний світ думок, почуттів, інтересів. У книзі «Розмова з молодим директором школи» вчений наголошує: «Місію керівника школи я бачу в тому, щоб зробити кожного вчителя вдумливим, допитливим дослідником. Справжній педагогічний творчості властиві риси дослідження, творчого узагальнення своєї праці» [8, с. 422]. Василь Олександрович наголошує, що мова йде про творче дослідження, де вивчаючи факти педагог обов'язково прийде до наукових узагальнень.

При цьому першою сходинкою педагогічної мудрості, з якої В.О. Сухомлинський рекомендує починати займатися дослідницькою роботою у процесі навчання і виховання, є аналіз педагогічних явищ у власній праці. Василь Олександрович закликає не боятись досліджень і не вважати їх чимось недосяжним чи незбагненим для вчителя. В означеному контексті вчений зауважує: «У самій своїй основі педагогічна праця – справжня творча праця – стоїть близько до наукового дослідження. Ця близькість, спорідненість полягає передусім в аналізі фактів і необхідності передбачення. Вчитель, який уміє проникати думкою в суть фактів, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, запобігає багатьом труднощам і невдачам...» [8, с. 472].

Як підтвердження цих слів у своїй монографії М.Я. Антоненко говорить про наступне, що кожний учитель очолюваної В.О. Сухомлинським Павлівської середньої школи постійно досліджував одну з проблем навчально-виховного процесу. Як приклад, Михайло Якович наводить ряд з них, над якими працювали окремі з учителів протягом одного навчального року: «...формування морального ідеалу юнаків і дівчат; розвиток моральних цінностей у школярів середнього і старшого віку; активізація мислительних процесів під час вивчення нового матеріалу; взаємовідносини особистості і колективу...» та інші [1, с. 169].

І як результат цієї копіткої роботи, як зазначав В.О. Сухомлинський, є допомогти кожному вчителю у створенні індивідуальної творчої лабораторії, ефективність роботи якої буде залежати від врахування таких найважливіших правил: 1. Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя. 2. Кінцевий результат педагогічної праці можна побачити не сьогодні, не завтра, а через тривалий час. Те, що ви зробили, сказали, зуміли прищепити дитині, інколи виявляється через п'ять-десять років. 3. Наше завдання боротися за людину,

переборювати негативні впливи, давати простір позитивним. Але для цього необхідно, щоб особистість учителя найбільш яскраво, дієво і благотворно впливала на особистість учня. Це можливо лише за умови розумного, умілого, мудрого вихователя-наставника. 4. Об'єкт нашої праці – найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується, – розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість. Впливати на ці сфери можна тільки так само розумом, почуттям, волею, переконаністю, самосвідомістю. Найважливіші інструменти нашого впливу на духовний світ школяра – слово вчителя, краса навколишнього світу і мистецтва, створення обставин, в яких найяскравіше виражаються почуття – весь емоційний діапазон людських відносин. 5. Однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці – дитина – повсякчас змінюється і сьогодні вже не така, як була вчора [10, с. 420]. Тому творчо зорієнтований педагог має це пам'ятати та обов'язково враховувати у власній практичній діяльності.

Висновки. Отже, вчитель – це творча особистість і тому цінується педагог-митець, педагог-творець, який не допустить одноманітності у своїй роботі, завжди знайде щось нове та оригінальне. Діяльність учителя – це духовна творчість, в якій – він художник, а виховання – мистецтво. І як художнику йому повинна бути надана свобода – свобода творчості. Педагогічну науку вчитель має сприйняти не тільки розумом, але й душею, опанувати природу психічних процесів, і переосмисливши все, створити власну педагогіку, її діючу модель, її закони та закономірності, її методи.

У цілому, завдяки творчій діяльності людині вдається більш плідно реалізувати власні

потенційні можливості у суспільному житті, а це чи не першочергове завдання, що має здійснити особистість. І тільки той учитель досягне високих результатів у вихованні та навчанні учнів, який постійно працює над вдосконаленням власної професійної діяльності, постійно шукає нові шляхи розв'язання педагогічних проблем і їх творчого втілення в практику сучасної школи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антоненко М.Я. Проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського монографія / М.Я. Антоненко. – 4-те вид., доповн. – К.: Четверта хвиля, 2010. – 216 с.
2. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / За заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
3. Сухомлинский В.А. Письма болгарскому учителю. О знаниях и умениях. Письмо 4 // ЦДАВО України. – Особистий фонд В.О.Сухомлинського. – Ф.5097. – Оп.1. – Спр. 594. – 29 арк., арк. 29
4. Сухомлинский В.О. Людина неповторна / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.5. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 80-96.
5. Сухомлинский В.О. Методика виховання колективу / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.1. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 401-637.
6. Сухомлинский В.О. На нашій совісті – людина / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.5. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 203-217.
7. Сухомлинский В.О. Обережно: дитина! / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.5. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 422-426.
8. Сухомлинский В.О. Розмова з молодим директором школи / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.4. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 391-626.
9. Сухомлинский В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.3. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 5-279.
10. Сухомлинский В.О. Сто порад учителям / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.2. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 417-654.